

кадрової політики (кадрове забезпечення інноваційного розвитку за рахунок розвитку людських ресурсів) адаптується до кожного з рівнів багаторівневої кадрової політики. У свою чергу мета державної кадрової політики каскадується на регіональний рівень, а з нього – на виробничий (рис. 1).

Таким чином, складові компоненти державної, регіональної та корпоративної кадрової політики (рис. 1) охоплюють усі основні напрями управління людськими ресурсами (персоналу) та, безумовно, є взаємозалежними.

Так, наприклад, проголошені пріоритети та завдання державної політики зайнятості є основою для розробки регіональної політики зайнятості, а інструменти та характеристики політик добору, оцінки, стимулювання персоналу на окремому підприємстві перебувають залежно від обраного типу політики зайнятості на зовнішньому ринку праці. Неузгодженість відповідних політик на різних рівнях може призвести до різних за масштабами наслідків (від незаповнення наявних на підприємстві вакансій до розбалансованості національного ринку праці).

Висновки з проведеного дослідження. Обґрунтування архітектури багаторівневої кадрової політики має велике значення для забезпечення цілісності та узгодженості системи управління людськими ресурсами, що охоплює державний, регіональний та

корпоративний рівні. Подальше практичне використання викладених у статті науково-методичних основ формування багаторівневої кадрової політики сприятиме підвищенню ефективності соціально-економічного управління в цілому та відповідної кадрової політики зокрема.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Указ Президента України від 01.02.2012 р. № 45/2012 «Про Стратегію державної кадрової політики на 2012–2020 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кибанов А.Я. Служба управління персоналом : учеб. пособ. / А.Я. Кибанов, В.Г. Коновалова, М.В. Ушакова. – М. : КНОРУС, 2010. – 416 с.
3. Сидунова Г.И. Кадровая политика региона: инновационный подход / Г.И. Сидунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.smartcat.ru>.
4. Сулемов В.А. Государственная кадровая политика в современной России: теория, история, новые реалии : монография / В.А. Сулемов. – М. : Изд-во РАГС, 2006. – 344 с.
5. Управление персоналом организации : учеб. / под ред. А.Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 638 с.
6. Щёкин Г.В. Социальная теория и кадровая политика : монография / Г.В. Щёкин. – М. : Инфра-М, 2010. – 834 с.
7. Экономика труда: (социально-трудовые отношения) : учеб. / под ред. Н.А. Волгина, Ю.Г. Одегова. – М. : Изд-во «Экзамен», 2006. – 736 с.

УДК 314.18:316.42

Калашнікова Т.М.

кандидат економічних наук,

*старший науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку
Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України*

КЛАСТЕРНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Проведене дослідження підтвердило теоретичну можливість застосування принципів кластерної політики у сфері людського розвитку через синтез місцево локалізованого соціального кластеру, який несе у собі «генетичні риси» сервісного і місцевого кластера. Це дозволяє залучити ринкові інструменти до реалізації соціальних цілей. У роботі дано визначення місцево локалізованого соціального кластера.

Ключові слова: людський розвиток, соціальна політика, кластер, місцево локалізований соціальний кластер, кластерна ініціатива.

Калашнікова Т.Н. КЛАСТЕРНАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Проведенное исследование подтвердило теоретическую возможность применения принципов кластерной политики к сфере человеческого развития путем синтеза местно локализованного социального кластера, который несет в себе «генетические черты» сервисного и местного кластеров. Это позволяет привлечь рыночные инструменты к реализации социальных целей. В работе приводится определение местно локализованного социального кластера.

Ключевые слова: человеческое развитие, социальная политика, кластер, местно локализованный социальный кластер, кластерная инициатива.

Kalashnikova T.N. CLUSTER POLICY IN HUMAN DEVELOPMENT

This investigation confirmed the theoretical possibility to apply the principles of cluster policies in the sphere of human development through the synthesis of the localized at settlement social cluster, which carries inside the «genetic characteristics» of a service cluster and a local cluster. It gives an opportunity to involve to the market instruments in implementation of social goals. The article proposes the definition of the localized at settlement social cluster.

Keywords: human development, social policy, cluster, localized at settlement social cluster, cluster initiative.

Постановка проблеми. Дослідження людського розвитку, імплементація його принципів у всі сфери суспільного буття постійно перебуває в центрі уваги як науковців, так і практиків – органів публічної

влади, громадськості. На сучасному етапі вивчення людського розвитку ведеться активний пошук інструментів по його активізації в Україні, тому не дивно, що кластерні стратегії викликають зацікавленість як

такі, що, виходячи із закордонного досвіду, виявили свою ефективність у багатьох випадках. Вивчення питання щодо можливості залучення ринкових інструментів до реалізації соціальних цілей є особливо актуальним напрямом наукових досліджень за сьогоденних українських реалій, коли держава має виконувати свої соціальні зобов'язання в умовах скорочення бюджетної бази їх фінансування. З іншого боку, Україна стоїть на порозі таких кардинальних змін, як децентралізація влади і бюджетна децентралізація, що мають призвести до перерозподілу повноважень між рівнями територіального управління, між державним управлінням і місцевим самоврядуванням, і відповідно до зміни сталих підходів до управління соціальною сферою та її фінансування. У цьому контексті кластерні утворення як такі, що здатні використовувати і створювати нові агломераційні ефекти, суспільні і квазісуспільні блага мають бути ретельно досліджені на предмет можливості залучення принципів їх побудови до реалізації цілей людського розвитку.

Наукова розробка тематики дослідження. Дослідження та адаптація закордонного досвіду щодо залучення кластерних підходів для підвищення ефективності роботи у різних сферах економічної діяльності вже досить давно перебуває в сфері уваги як українських науковців [1-5], так і авторів на пост радянському просторі [6; 7]. Концепція людського розвитку, її цілі і завдання, індикатори реалізації, укорінення на українському ґрунті, обрахування відповідних індикаторів є сферою наукових інтересів науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [8; 9].

Актуальність теми дослідження. Робота по свідомому залученню принципів побудови кластерних структур для реалізації цілей людського розвитку, соціальної політики на сьогодні не набула поширення. Відсутнє ґрунтовне теоретико-методологічне опрацювання цих аспектів кластерної політики, як і цілеспрямована кластерна політика загалом в Україні, тому вивчення цього питання є доцільними і актуальними.

Постановка завдання. Гіпотезою цього дослідження є припущення щодо того, що підходи, які виявили свою ефективність при формуванні виробничих кластерів, можна і доцільно застосувати до вирішення проблем у соціальній сфері і зокрема людського розвитку в регіонах України. Для реалізації цієї мети визначимо економічну сутність поняття «кластер», генезу його формування та розвитку. Пов'язаним з цим аспектом є визначення поняття «соціальний кластер» і дослідження питання щодо соціально-економічного підґрунтя використання цього терміну.

Виклад основного матеріалу. Використання поняття «кластер» в економіці набуло широкої практики з кінця 80-х років ХХ століття. Одним із перших понять схоже з кластером – «блок розвитку» – використав шведський вчений Е. Дахмен [10] (автор пов'язував успіх у конкурентній боротьбі із здатністю одного із секторів національної економіки реалізовувати так звану «вертикаль дії», тобто розвиваючись, забезпечувати прогрес і розвиток інших секторів). Одна із перших монографій, присвячених кластерам, була опублікована відомим іспанським

вченим Х.Р. Ласуеном у 1970 році у Мадриді [11]. Французькі дослідники І. Толенадо і Д. Сольтє використовували поняття «філь'єри»¹ для позначення груп технологічних секторів.

У той же час в англійській літературі як фундамент кластерної тематики розглядається Майкл Портер, який у роботі 1990 року «Конкурентні переваги держав» (The Competitive Advantage of Nations) [12] (яка на пострадянському просторі була видана під назвою «Міжнародна конкуренція. Конкурентні переваги держав» [13]) при дослідженні змісту конкурентоздатності фірм, а в подальшому місцевої, та національної конкурентоздатності, розгорнуто дослідив тісно пов'язаний з нею феномен кластерів. Вчений обґрунтував історичні та інтелектуальні засади теорії кластерів.

Згідно з М. Портером, «кластери мають різну форму в залежності від своєї глибини і складності, але більшість включає в себе: компанії «готового продукту» або сервісу; постачальників спеціалізованих факторів виробництва, комплектуючих виробів, механізмів, сервісних послуг; фінансові інститути; фірми в супутніх галузях. У кластери часто входять також фірми, що працюють в низових галузях (з каналами збуту або споживачами); виробники побічних продуктів; спеціалізовані провайдери інфраструктури; урядові та інші організації, що забезпечують спеціальне навчання, освіту, надходження інформації, проведення досліджень і надають технічну підтримку (такі як університети, структури по підвищенню кваліфікації у вільний час); а також агентства, що встановлюють стандарти. Урядові структури, що чинять істотний вплив на кластер, можуть розглядатися як його частина. І, нарешті, багато кластерів включають підприємницькі об'єднання та інші спільні структури приватного сектора, організації зі співробітництва, що підтримують членів кластера» [13, с. 258].

Тобто можна зробити висновок, що серцевиною кластера є певний кінцевий продукт, випуск якого реалізується спільними зусиллями членів кластерного угруповання.

Портер дотримується думки, що доцільно розглядати економіку через призму кластерів, а не через більш традиційне групування компаній, галузей чи секторів, оскільки кластери краще узгоджуються з самим характером конкуренції і джерелами досягнення конкурентних переваг [13, с. 265]. Він розрізняє кластери за орієнтацією їх діяльності [13, с. 292]: 1) на «зовнішньо орієнтовані кластери», тобто такі, що орієнтуються на зовнішнього споживача; 2) кластери, що обслуговують свій локальний ринок: кластери, що не конкурують з фірмами, які знаходяться в інших регіонах (наприклад, ресторани, індустрія розваг, логістичні послуги).

В якості однієї з умов ефективного функціонування кластера М. Портер виділяє якість його соціальної структури [13, с. 289-290]. Розвиваючи цю ідею автор пов'язує теорію кластерів та теорію мережі взаємовідносини (кооперацію особистостей) і конкуренцію. У такій інтерпретації кластер можна розглядати як «форму мережі, що спостерігається в межах географічного регіону, в якій близьке розташування фірм і організацій забезпечує наявність певних форм спільності і підвищує частоту і рівень взаємодії» [13, с. 290-291]. Теорія кластерів, на думку М. Портера, виявляє, кому необхідно бути в мережі, для яких взаємин і чому. Кластери пропонують новий шлях дослідження механізмів, за допомогою яких мережі, суспільний капітал і громадська

¹ За сучасного погляду, філь'єри несуть в собі вузьке – технологічне, визначення кластера, ґрунтуючись тільки на цьому критерії їх утворення – необхідності створення відповідних технологічних ланцюжків між галузями і секторами економіки для реалізації їх потенційних переваг.

активність впливають на конкурентну боротьбу і ринок. Теорія кластерів допомагає виявити найбільш доцільні форми мереж [13, с. 290-291].

Аналізуючи широкий масив досліджень у цій сфері, варто засвідчити, що до сьогодні, як і будь-яке інше складне поняття, дефініція «кластер» не має однозначного визначення. Різні автори [13, с. 495; 14, с. 5; 15; 16, с. 182; 17, с. 12; 18, с. 165] розглядають промисловий кластер як групу взаємопов'язаних компаній, просторову форму організацію виробництва, мережеву структуру, агломерацію.

Розробивши спочатку теорію кластера як форму реалізації конкурентних переваг групувань окремих фірм, у подальшому М. Портер розвинув цю ідею для цілей створення національних конкурентних переваг. Загалом, методичний підхід М. Портера, за якого фірми поєднуються в певний кластер на основі конкурентних переваг розвитку і розміщення, має дуже важливе значення, оскільки наповнює ринковим змістом як радянську концепцію ТВК, так і теорії конкурентоспроможності європейських та американських учених.

Дійсно, для пострадянського простору концепція ТВК – територіально-виробничих комплексів – є більш укоріненою, розробленою, традиційною. Коротко зупинимося на порівнянні цих двох підходів. Автори роботи виділяють чотири принципових відмінностей між ними [19]:

1. *Походження.* ТВК є плодом розробок радянських вчених і має місце певна штучність цих утворень. Кластер є продуктом дії ринкових сил. Відповідно ТВК властиві плановій економіці, а кластери – ринковій.

2. *Місцезнаходження.* ТВК – для районів нового освоєння. Кластери – для старозасвоєних районів.

3. *Спрямованість.* ТВК – техніко-економічне утворення, мета його створення – отримання продукту для наступних стадій технологічного переділу (переробки). Кластер – утворення соціально-економічне орієнтоване на кінцевого споживача, людський фактор відіграє особливу роль для забезпечення ефективності його функціонування.

4. *Склад і структура.* ТВК складають переважно галузі важкої промисловості, які управляються з єдиного центру. Кластер є множиною рівноправних середніх і малих високотехнологічних компаній, що добровільно об'єдналися для досягнення спільних цілей.

На нашу думку, таке порівнювання є дещо утрираним, проте безперечно має раціональне зерно за певних зауважень. Дійсно, ТПК є техніко-економічним утворенням, проте при його розробці і розбудові завжди бралися до уваги певні соціальні аспекти – поєднання з існуючою селітебною структурою, забезпечення трудовими ресурсами, облаштування інфраструктурними об'єктами (які дуже часто будувалися за рахунок відповідних провідних промислових підприємств і вони ж були їх балансоутримувачами), намагання балансування гендерної структури зайнятих. ТВК є породженням планової і одночасно соціалістичної економіки і саме це є первинним, оскільки плановий аспект властивий і ринковій економіці. Щодо аспекту місцезнаходження, то думка авторів роботи [19, с. 6] є більш адекватною реальності пострадянського простору, оскільки кластерні утворення тут почали розвиватися на вже освоєних територіях.

У той же час потрібно погодитися з загальним висновком авторів [19, с. 77], що за сучасних реалій традиційний ТВК-підхід і, поки що новітній для нас, кластерний підхід стосовно проблем регіонального розвитку не є ані конкурентами, ані антиподами.

Щодо доробку українських вчених у цій сфері, то у роботі [20, с. 265] В.І Сергієнко також аналізує зв'язок між дослідженнями українських радянських науковців і кластерною теорією, зауважуючи по існування паралелей між сучасними дослідженнями іноземних вчених і науковими розробками, які здійснювалися в Україні за часи СРСР². На думку авторів роботи [21], «призначення і роль країн, регіонів і навіть окремих підприємств у функціональній структурі того або іншого господарського механізму (на макро-, мезо- і мікрорівнях) можна визначити за допомогою методу енерговиробничих циклів (ЕВЦ), запропонованого російським економіко-географом М.М. Колосовським в 30-ті роки минулого століття (у певному відношенні сучасні «кластери» відомого американського економіста М. Портера їх повторюють). За М.М. Колосовським, ЕВЦ – це типова, стійко існуюча сукупність виробничих процесів, які є взаємообумовленими та такими, що виникають навколо основного процесу для даного виду енергії і сировини». Зауважимо, що з наведеної цитати добре видно, що для радянських вчених пріоритетом виступало створення системи завершеного технологічного, тобто енерговиробничого циклу, індустрії як такої, що є самоцінною сама по собі, при цьому питання конкурентоспроможності отриманої продукції є вторинними, а на першому плані – освоєння ресурсної бази, отримання необхідної продукції, створення галузі і відповідних робочих місць.

У той же час для цілей нашого дослідження визначення факту існування зв'язку між концепціями ТВК і кластерами є цікавим в аспекті наступності і компліментарності, здатності цих теорій збагатити зміст одне одного. А також можливість користуватися доробком як вітчизняних, так закордонних науковців для реалізації цілей людського розвитку, розуміючи межі застосування обох теоретико-методологічних підходів.

За своїм змістом первинним є поняття промислового кластера. Але виходячи з поставленої мети дослідження цікавими і методично цінними є сучасні дослідження в сфері сервісних кластерів. Зупинимося на змісті цього явища більш докладно. Українські науковці, досліджуючи сервісні кластери, в основному зосереджені на специфіці туристичних, транспортних кластерів [1-5 та ін.].

На пострадянському просторі серед досліджень кластерів сервісної спеціалізації вирізняються роботи О.І. Носкова-Дукельського [6; 22], який під сервісним кластером розуміє систему взаємозалежних підприємств, що розташовані на певній території, продуктом яких є послуги різного характеру. При цьому відповідні утворення демонструють тенденцію до посилення свого значення в економіці регіону або фактично відіграють в ній важливу роль. Також автор використовує поняття «місцевий кластер» [22] розуміючим таке зосередження багатьох підприємств пов'язаних між собою сфер діяльності, які в межах однієї економічної системи створюють продукт, призначений виключно для того ринку, де вони розташовані (автор зауважує, що якщо такі кластери будуть виявлені, то вони будуть мати сервісну спрямованість).

Діяльність, за для продукування якої, ми досліджуємо питання формування кластерної політики, – це, у широкому розумінні, забезпечення місцево локалі-

² Сергієнко В.І. Методологічні підходи до удосконалення понятійного апарату при формуванні кластерної політики регіонів // Законодавче забезпечення розвитку реального сектору економіки: науково-практичне видання / З аг. ред. В. І. Сергієнка. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – С. 147.

зованими суспільними благами (більш докладно автор досліджує це питання в роботі [23]). Тобто йдеться про послуги, які надаються інфраструктурою населених пунктів: системи водо-, електро-, тепло- та газо-постачання, громадського пасажирського транспорту, дорожньої мережі, очисних споруд і систем, проти-пожежної служби, охорони правопорядку, освіти, охорони здоров'я, надання соціальних послуг. Проте доцільно звизити цю проблему до освіти³ (дошкільної і шкільної), охорони здоров'я та соціальних послуг. Саме це, ті види діяльності комерціалізація яких, досить суперечливе явище, а первинний, локальний рівень їх забезпечення (і самий масовий при цьому) найбільш вразливий з погляду дотримання принципів соціальної справедливості, гуманізму, доступності. Але розуміння еволюції процесів в сфері соціального забезпечення і соціальних послуг на пострадянських теренах веде до усвідомлення необхідності ведення ринкових елементів конкуренції в механізм їх надання. З погляду кластерної теорії, за для підтримки і активізації такого роду діяльності доречно більш детально вивчити досвід організації і підтримки саме сервісних і місцевих кластерів. Оскільки можна припустити, що саме на перетині їх зон «відповідальності» знаходиться так званий місцево локалізований соціальний кластер.

Під місцево локалізованим соціальним кластером ми розуміємо систему взаємозалежних установ, інституцій, підприємств, що розташовані на певній території, продуктом яких є послуги освітнього, освітньо-соціального, медичного, медично-соціального і соціального (у тому числі з профорієнтації та працевлаштування) характеру, споживачами яких виступають переважно місцеві мешканці.

Загалом, про кластерну політику і стратегію йде мова, коли передбачається синтез кластерної структури. На нашу думку, до синтезу місцево локалізованого соціального кластеру можна застосувати загальні принципи реалізації кластерних ініціатив, а також етапність розвитку кластеру, яка, на думку авторів, роботи [24] має складатися з п'яти основних фаз: 1) ініціювання; 2) діагностики; 3) стратегії; 4) формалізації; 5) оцінки і моніторингу.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило теоретичну можливість застосування принципів кластерної політики у сфері людського розвитку через синтез місцево локалізованого соціального кластера, який несе в собі «генетичні риси» сервісного і місцевого кластера. Тому напрямком подальших досліджень – це розробка теоретико-методологічних засад місцево локалізованого соціального кластера: його будови, можливого складу учасників, специфіки формування і реалізації відповідної кластерної ініціативи на місцях тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Тищенко О.М. Особливості туристичних кластерів як синтетичних утворень / О.М. Тищенко, Н.Б. Петрова // Проблеми економіки. – 2009. – № 3. – С. 24-30.
2. Кальченко О.М. Кластеризація в туристичній галузі [Електронний ресурс] / О.М. Кальченко. – Режим доступу : http://www.esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vcndtu/2009_39/22.htm.
3. Дмитрієва І.О. Кластерний розвиток у туризмі як чинник активізації економіки України / І.О. Дмитрієва // Вісник Університету

банківської справи Національного банку України. – 2013. – № 2. – С. 10-14.

4. Лифар В.В. Організаційно-правові аспекти формування транспортно-логістичного кластера в регіоні [Текст] / В.В. Лифар // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2014. – № 2. – С. 188-195.
5. Гриценко С.І. Стратегія розвитку транспортно-логістичних кластерів в Україні : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 / С.І. Гриценко. – Донецьк, 2011. – 41 с. ; Годя І.М. Формування транспортно-логістичного кластера Закарпаття в контексті розвитку транскордонного співробітництва України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05 / І.М. Годя. – Ужгород, 2009. – 20 с..
6. Носков-Дукельский А.И. Развитие территориальных сервисных кластеров как фактор обеспечения конкурентоспособности экономики региона : дис. ... канд. экон. наук. – Санкт-Петербург, 2011. – 151 с.
7. Марков Л.С., Маркова В.М. Выявление эталонных кластеров: методические вопросы и практическое приложение к отечественной промышленности // Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки. – 2012. – Том 12. – № 1. – С. 95-108.
8. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : (колективна монографія) / відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової. – У 2-х томах. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.
9. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки : (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.] ; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
10. Dahmen E. Entrepreneurial Activity and the Development of Swedish Industry, 1919-1939. – Stockholm, 1950.
11. Ласуэн Х.Р. Урбанизация и экономическое развитие: временное взаимодействие между географическими и отраслевыми кластерами / Пер. с англ. В.Н. Украинского // Пространственная экономика. – 2009. – № 4 ; 2010. – № 1. – С. 68-104.
12. Porter, M. The Competitive Advantage of Nations. – New York : Free Press, 1990.
13. Портер М., Международная конкуренция. Конкурент.преимущества стран: Пер.с англ. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.
14. Cluster Specialization Patterns and Innovation Style. – N.-Y. : Den Haag, 1998. – 65 p.
15. Руднева П.С. Опыт создания структурных кластеров в развитых странах [Электронный ресурс] // Экономика региона. – 2007. – № 18. – Ч. 2 (декабрь). – Режим доступа : <http://journal.vlsu.ru>.
16. Ларионова Н.А. Кластерный подход в управлении конкурентоспособностью региона // Экон. вестник Ростов. гос. ун-та. – 2007. – № 1. – Ч. 2. – С. 180-184.
17. Развитие кластеров : сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / авт.-сост. С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. – Минск : Тесей, 2008. – 72 с.
18. Терешин Е.М., Володин В.М. Современная дефиниция понятия "кластер" и подходы к формализации этого явления // Экон. науки. – 2010. – № 2(63). – С. 164-167.
19. Нижнее Приангарье на новом этапе освоения: возможности формирования промышленных кластеров / В.В. Воробьева, Т.Н. Есикова, В.Д. Ионова, В.Ю. Малов. – Новосибирск : ИЭОПП, 2007. – 81 с.
20. Законодавче забезпечення розвитку реального сектору економіки : науково-практичне видання / Заг. ред. В.І. Сергієнка. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 201 с.
21. Економіка України: фактори виробництва, галузева структура, розміщення, тенденції розвитку : навчальний посібник. – Харків : ХНУ. 2007 – Харків : ХНУ. 2007. – 200 с.
22. Носков-Дукельский А.И. Кластерный подход в исследовании систем предприятий в сфере сервиса // Сервис в России и за рубежом. – 2011. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://old.rguts.ru/electronic_journal/number25/contents.
23. Калашнікова Т.М. Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку / Т.М. Калашнікова // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1. – С. 102-112 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dse.org.ua/arhchive/23/9.pdf>.
24. Руководство по развитию кластеров: Проект «Развитие кластеров и интернационализация предприятий приграничных регионов России и Эстонии». – 2009. – 36 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kohtla-jarve.ee/uploads/documents/valissuhted/projektid/2/cd/ru/guide.pdf>.

³ Щодо закладів професійної освіти (ПТНЗ і ВНЗ), то вони досить легко інтегруються у так звані освітні кластери і до різного виду кластерних утворень інноваційного і виробничого спрямування, для яких співробітництво з наукою і підготовка кваліфікованих кадрів є запорукою конкурентоздатності.